

УДК 811.161.2'36

ББК: 81.411.1-2

СИНТАКСИЧНИЙ СТАТУС ВОКАТИВНИХ РЕЧЕНЬ У СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

КОКОРА М. О.

Інститут української мови НАНУ

У статті узагальнено основні підходи до визначення синтаксичного статусу та класифікації вокативних речень у сучасному мовознавстві. Схарактеризовано засади кваліфікації їх як односкладних вокативних, односкладних номінативних, нечленованих звертань-речень та квазі-речень, з'ясовано співвідношення між звичайним звертанням у складі речення, вираженим кличним відмінком, і вокативним реченням та звертанням-реченням у формі цього ж відмінка, обґрунтовано авторську позицію щодо статусу цієї особливої синтаксичної одиниці.

Ключові слова: односкладне речення, вокативне речення, номінативне речення, звертання, звертання-речення, синтаксичний статус.

The main approaches to the definition of syntactic status and classification for vocative sentences in modern linguistics are summarized in the article. The principles of their qualification as composite vocative sentences, composite nominative sentences, non-dismembered sentences and quasi-sentences are characterized. Correlation is found between the common form of address, expressed by vocative case in a sentence, and a vocative sentence. The author's stance on the status of this specific syntactic unit is represented.

Keywords: composite sentence, vocative sentence, nominative sentence, syntactic status.

У сучасній українській мові, крім звичайних звертань, які з погляду традиційної граматики стоять поза реченнями і не є його членами, нерідко вживають звертання, які в комунікативному плані виявляються на рівні речення, специфічно виконуючи його функцію. Уже тривалий час мовознавці досліджують використання номінацій адресата мовлення, оформлених як окремі синтаксичні одиниці, проте досі не сформовано єдиного погляду на такі одиниці: їх кваліфікують як самостійний тип односкладного речення, названий вокативним реченням [9; 2] або односкладним реченням апеляції [12], і як еквівалент речення, нечленоване слово-речення, що дістало назву звертання-речення [4; 5; 6].

Мета статті – узагальнити основні підходи дослідників до визначення статусу вокативних речень, їхнього місця в системі синтаксичних одиниць, обґрунтувати авторську кваліфікацію цих речень.

Для досягнення поставленої мети потрібно розв'язати такі основні **завдання**:

– визначити співвідношення звичайного звертання у складі речення і звертання, що виконує комунікативну функцію речення;

– з'ясувати теоретичне підґрунтя виокремлення звертань у формі кличного відмінка в самостійний тип односкладних речень і нечленованих слів-речень у сучасному мовознавстві;

– схарактеризувати семантико-синтаксичні та формально-синтаксичні особливості вокативних речень як самостійного типу односкладних конструкцій;

– установити специфіку звертальних конструкцій на тлі двоскладних та односкладних речень;

– обґрунтувати безпідставність потрактування речень у формі кличного відмінка як еквівалентів речень, або слів-речень, умотивувати їхню формально-синтаксичну односкладність та семантико-синтаксичну двокомпонентність і на основі цих ознак надати їм статусу односкладних вокативних речень.

Самостійні звертання спочатку не виділяли в окрему синтаксичну одиницю. О. М. Пешковський наголошував на окремих виявах звертання, яким важко дати характеристику. Єдиною спільною рисою різних тлумачень його статусу була синтаксична ознака ядерності, що й уможливила виокремити звертання в автономну синтаксичну одиницю. Уперше це зробив О. О. Шахматов, який назвав їх односкладними вокативними реченнями. Він трактував вокативні речення як речення з підвищеною емоційністю та вираженням волевиявлення і визначав їх як односкладні структури, єдиним і головним членом яких є звертання, ім'я особи, до якої звернене мовлення, якщо це ім'я вимовлене з особливою інтонацією, що викликає складне уявлення, у центрі якого стоїть така особа; у цій думці може бути виражений докір, жаль, закид, обурення та ін. О. О. Шахматов вважав вокативне речення рівнозначним реченню, яке може містити залежно від інтонації різний зміст, і зараховував до вокативних речень лише ті, що є назвами осіб, тобто поза межами речень з головним членом – вокативом – залишається чимало конструкцій, на що не завжди звертають увагу дослідники [14, с. 86]. О. С. Попов також визначав вокативні речення як такі, що поєднують назву особи, до якої спрямоване висловлення, з переданням самого висловлення [10, с. 37]. Він поділив усі вокативні речення “з погляду їхніх функцій та складності змісту” на три групи:

1. Найпродуктивніші речення, що виражають заклик, прохання чи вимогу відгукнутися, відповіді.

2. Вокативні речення, що є реакцією на слова чи дії співрозмовника.

3. Вокативні речення, що водночас мають ознаки і двоскладних неповних: з одного боку, це емоційно забарвлені звертання, які виражають цілу думку, а з іншого — неповні речення, без підмета, що є підсумком упізнання осіб [10, с. 37–38].

Є. М. Галкіна-Федорук кваліфікувала вокативні речення як речення особливої структури, з особливою, не схожою на інші речення логіко-семантичною сутністю [3, с. 63]. Відрізняльною ознакою таких речень від інших граматичних одиниць є “інтонація повідомлення та предикативність [...], яка виявляється в сукупності таких граматичних категорій, що визначають і встановлюють природу речення як основної і водночас первинної граматично організованої одиниці мовленнєвого спілкування, що виражає ставлення мовця до дійсності і реалізує відносно закінчену думку. Наявність обох цих ознак обов'язкова для речення” [1, с. 400]. Вокативні речення мають такі дві основні ознаки: у них є інтонація повідомлення і предикативність, тобто констатація того, що висловлюють. Такі речення слугують комунікативним засобом, а звертання є лише словами – назвами адресата [3, с. 63].

В українському мовознавстві підхід до потрактування вокативних речень як окремого типу односкладних підтримав І. К. Кучеренко, який, залишаючись на позиціях визнання синтаксичної повноцінності автономних звертань, пише: “Одночленні номінативні і вокативні речення, залишаючись самостійними, близько зв'язуються з іншими реченнями, що йдуть за ними і мають зміст, зв'язаний з предметом чи явищем, названим цими одночленними реченнями. Ще тісніший зв'язок вони мають тоді, коли в реченнях, що йдуть за ними, підмет виражений займенником, який указує саме на названий предмет чи особу в одночленних реченнях” [9, с. 7–11]. На думку І. К. Кучеренка, основним для вокативних речень є спонування, узагальнене значення якого можна зрозуміти з ситуації чи спільної теми, у розкритті якої беруть участь інші речення контексту. Дослідник зауважує, що у вокативних реченнях спонування може ускладнюватися додатковим відтінком, набуваючи характеру прохання, благання, а часом емоційне забарвлення, емоційне значення превалює, речення виражає спонування з виразним захопленням, співчуттям, докором, обуренням [там само].

У межах цього підходу теорію вокативного речення значною мірою розвинув І. Р. Вихованець. Він, зокрема, відзначив, що з формально-синтаксичного погляду вокативні речення являють собою членовані односкладні речення, головний не диференційований на підмет і присудок,

член яких виражений кличним відмінком і може поширюватися атрибутивними компонентами. Вокативні речення є утвореннями синтаксемного характеру, які “в семантико-синтаксичному плані членуються на дві конститутивні синтаксеми, одна з яких є лексично вираженою, складного семантико-синтаксичного змісту, а друга – лексично не вираженою, нульовою” [2, с. 62].

І. Р. Вихованець виокремив такі типи вокативних речень:

1. Речення, які називають адресата мовлення з метою привернути його увагу.
2. Речення з виразною спонукальною функцією.
3. Речення, що виражають емоційні реакції мовця на дії співрозмовника.

М. С. Скаб продовжив традицію вивчення вокативних речень як окремого різновиду односкладних і назвав їх “односкладними реченнями апеляції”. Проаналізувавши прагматичні функції номінацій адресата мовлення, він наголосив, що “найвиразніше вона (спонукальна функція) виявлятиметься в таких назвах, які вживає мовець як окреме висловлення, і відповідно виражають на формальному рівні всю семантику комплексу апеляції” [12, с. 173]. Порівнявши номінативне і вокативне речення, М. С. Скаб констатував, що набута номінативом і вокативом у позиції головного члена предикатна семантика є неоднаковою. Предикативність значно сильніша у вокативних утвореннях, що зумовлено як їхнім специфічним утворенням унаслідок синтаксичної редукції, так і значно вищим рівнем емоційності мовленнєвих актів, у вираженні яких беруть участь аналізовані вокативні форми [12, с. 180].

Другим підходом до потрактування синтаксичного статусу вокативного речення є кваліфікація його як односкладного номінативного речення. Російський мовознавець В. П. Проничев у своїй монографії “Синтаксис обращения”, визначаючи граматичні ознаки звертання-речення, пише про те, що наявність у звертання всіх необхідних ознак самостійної синтаксичної організації, тобто таких категорій, як односкладність, розчленованість, предикативність, модальність, час, особа і число, дають підстави поставити цю синтаксичну одиницю в ряді однотипних синтаксичних одиниць, що мають такий самий комплекс граматичних категорій, а саме в ряді іменних односкладних речень [11, с. 73].

В українському мовознавстві такий статус вокативних речень підтримала М. У. Каранська, яка наголосила на віднесенні їх до одночленних номінативних речень, оскільки і в номінативних, і у вокативних односкладних реченнях формально вираженим є один головний член з первинною предметною семантикою [8, с. 150].

К. Ф. Шульжук розмежував декілька груп звертальних конструкцій, що їх умовно можна кваліфікувати як номінативні речення. Першу групу становлять цілі звертальні формули, які з семантико-граматичного погляду можуть розчленовуватися. Другою групою є речення з головним членом, вираженим кличним відмінком, у них звертальна функція надто послаблена, адресати виступають не як співрозмовники людини, і від них не очікується відповідь. Тому в цих реченнях відсутнє спонукання до виконання адресатом певної дії, яскравіше виявляється функція буттєва: вони передусім констатують наявність певних предметів, явищ тощо. Оскільки в них також констатують буття через уявлення суб’єкта, і певною мірою збережене значення звертання, то їх можна назвати “кличним уявленням” [15, с. 226].

Чимало мовознавців визначало вокативні речення як нечленовані одиниці, наголошувало на тому, що за своїм змістом звертання завжди пов’язані з реченням і без нього самостійно не вживаються, вони входять у речення або перебувають біля речення для відповідної характеристики і слугують одним із дієвих засобів образного ілюстрування дійсності.

Деякі дослідники послуговувалися поняттям “висловлень-комунікатів”, які подібні до граматичних речень, однак почасти й відмінні від них. Із граматичними реченнями в них такі споріднені ознаки: 1) мають інтонацію відносно закінченого повідомлення; 2) можуть мати у своєму складі засоби вираження суб’єктивно-модального значення; 3) можуть мати деякі поширювачі; 4) здатні входити до структури складного речення. Висловлення відрізняються

від речень: а) відсутністю граматичного зразка чи прихованою орієнтацією на нього; б) неможливістю утворення форм парадигм; в) браком постійних реалізацій [13, с. 409]. Окрему групу таких відносно незалежних висловлень становлять вокативні речення.

П. С. Дудик назвав вокативні речення словами-реченнями, а саме звертаннями-реченнями (на його думку, термін “вокативні речення” не точний, бо ці конструкції можуть виражатися не тільки формою кличного, а й називного, хоч це й нетипово для української мови) та зазначив, що наявний у звертаннях-реченнях єдиний член у кличній формі або у формі називного відмінка не можна вважати ні підметом чи присудком двоскладного речення, ні головним членом односкладного. Тому звертальні конструкції потрібно вважати не реченнями – двоскладними чи односкладними, а лише їхніми своєрідними еквівалентами, функціональними заміниками, які комунікативно сприймаються на рівні речення, специфічно виконуючи його функцію. За морфологічним оформленням звертання-речення збігаються з непоширеними і поширеними звертаннями [6, с. 271]. Він наголосив, що змістом звертань-речень є спонукання, адресоване особі, до якої звертаються. Цей зміст багатший від змісту звертання, бо приховано і нерозчленовано виражає певну думку-почуття, якою супроводиться звертання особи і яку розуміємо із ситуації (в усному мовленні) або з контексту (в мовленні писемному), а також із спільної теми, що розкривається конситуацією і поза якою немислиме функціонування звертань-речень, що становлять вищою мірою експресивні конструкції [4, с. 38]. Тільки дуже умовно, зважаючи на певну розчленованість думки, почуттєвості, що їх виражають вокативні речення, вони можуть наближатися до речень двоскладних або односкладних, виразно не переходячи до котроїсь групи реченневих конструкцій [6, с. 270].

Серед “звертань-речень” П. С. Дудик виділив:

1. Звертання-речення, що ними гукають когось, просять, закликають чи вимагають якомусь зреагувати на кликання, зробити щось, розповісти, пояснити.
2. Звертання речення з виразною спонукальною функцією – попереджувальною, заборонною, наказовою.
3. Звертання-речення, що виражають інші реакції мовців, їхні глибинні переживання, настрої [4, с. 39 – 40].

Як еквіваленти речення визначав вокативні речення і К. Ф. Шульжук. Він наголошував, що вокативні речення більш самостійні, ніж звичайні звертання, вони конденсують у собі багатство семантичних відтінків, чому певною мірою сприяє контекст, який лише непрямо може вказувати на ті відтінки значення, що впливають з інтонації. Вокативні речення не потребують додаткового розкриття свого змісту в контексті. Він словесно не виражений, але концентрується в них і зрозумілий з інтонації, котру має речення. На відміну від звичайних звертань, вокативні речення виступають як самостійні, а не стоять при інших реченнях, у яких міститься основне висловлення [16, с. 147].

К. Ф. Шульжук погоджувався з тим, що вокативні речення відчутно не виявляють ні змістової, ні синтаксичної розчленованості, не мають логічної та граматичної основи односкладного чи двоскладного речення. Ці одиниці є специфічними реченневими утвореннями, що перебувають поза межами односкладних та двоскладних структур. Він поділяв вокативні речення на спонукально-кличні та оцінні. Якщо в спонукально-кличних реченнях передусім виражається відношення до того, що пов’язане з особами, до яких звертається мовець, то в оцінних реченнях яскравіше виявляється значення кваліфікації адресата [16, с. 149].

Серед різновидів односкладних речень, виокремлених А. П. Загнітком, вокативних речень немає, проте в структурній класифікації речень, а точніше – за наявністю / відсутністю в них суб’єктно-предикатної основи, він виділив речення-звертання (вокативи) в окремий тип квазі-речень, а саме як речення, що “не містять інформації”, і через це “їм не притаманна суб’єктно-предикатна основа” [7, с. 108]. Водночас дослідник зазначав, що межі між звертаннями

і реченнями-звертаннями (вокативними реченнями) надзвичайно рухливі і динамічні. Перехідну сферу утворюють речення, яким властивий середній рівень предикативності. Такими постають звертання, які не тільки називають адресата мовлення, але й подають його напівпредикативну характеристику. Здебільшого сюди належать звертання, виражені словами або словосполученнями, для яких характерна якісно-оцінна семантика. Одним із найважливіших чинників посилення предикативності звертань є їхня поширеність. Що більше ускладнене саме звертання означуваними словами, то більше в структурі звертання потенційної предикативності, оскільки будь-які атрибутивні словосполучення легко трансформуються в предикативні [7, с. 269].

Отже, у синтаксичній теорії сформувалося три основних підходи до трактування статусу вokatивних речень: 1) як односкладного вokatивного, зрідка – односкладного номінативного; 2) як еквівалента речення, що дістав назву звертання-речення; 3) як квазі-речення. Спільним у характеристиках вokatивних речень як односкладних є значення спонукання.

Саме те, що вokatивні речення мають семантику спонукання, відмінну від семантики інших речень, інтонацію повідомлення, предикативність, можуть поширюватися залежними словами та слугують комунікативним засобом, є утвореннями синтаксемного характеру, що в семантико-синтаксичному плані розчленовані на дві конститутивні синтаксеми, одна з яких є лексично вираженою, має складний семантико-синтаксичний зміст, а друга – лексично не виражена, нульова, дає підстави кваліфікувати їх як окремих тип односкладних речень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения / В. В. Виноградов // Вопросы грамматического строя. – М. : Изд.-во АН СРСР, 1955. – С. 396–418.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
3. Галкина-Федорук Е. М. Обращение как семантико-стилистическое средство выразительности в стихах С. Есенина / Е. М. Галкина-Федорук // Проблемы современной филологии : сб. ст. [к 70-летию акад. В. В. Виноградова]. – М. : Наука, 1965. – С. 63–67.
4. Дудик П. С. Звертання в сучасній українській мові / П. С. Дудик // Українська мова та література в школі. – 1971. – № 5. – С. 37–43.
5. Дудик П. С. Синтаксис української мови : [підручник] / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : ВЦ “Академія”, 2010. – 384 с.
6. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення: еквіваленти речення) / П. С. Дудик. – К. : Наук. думка, 1973. – 288 с.
7. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : Дон ДУ, 2001. – 662 с.
8. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : [навч. посібник] / М. У. Каранська. – К. : НМК ВО, 1992. – 400 с.
9. Кучеренко І. К. Вокатив як виразник функціонуючого члена речення і так зване звертання / І. К. Кучеренко // Проблеми синтаксису : Праці міжвуз. наук. конф. з питань синтаксису. – Львів, 1963. – С. 64–73.
10. Попов А. С. Обращения-предложения в современном русском языке / А. С. Попов // Русский язык в школе. – 1958. – № 5. – С. 36–39.
11. Проничев В. П. Синтаксис обращения (на материале русского и сербохорватского языков) / В. П. Проничев. – Л. : Изд.-во Ленинград. ун-та, 1971. – 88 с.
12. Скаб М. С. Грамматика апелляції в українській мові : [монографія] / М. С. Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.

13. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
14. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – [2-е изд.]. – М. : Учпедгиз, 1941. – 620 с.
15. Шульжук К. Ф. До питання про вокативні речення / К. Ф. Шульжук // Граматика мови і граматика слова. – Донецьк : ДонНУ, 2005. – С. 218–228.
16. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : Вид. центр “Академія”, 2004. – 408 с.

Дата надходження до редакції 26.11.2015